

Bezeczky Gábor (MTA BTK ITI)
A többértelműség mint értelmezői stratégia

A Szegedy-Maszák Mihály emlékének szentelt konferencián helyénvalónak látszik a munkásságának valamelyik aspektusával foglalkozni. A kérdés csak az volt, hogy egészen pontosan melyikkel is. A maguktól kínálgató lehetőségek közül most csak egyet említek, mert egyrészt az alkalomhoz illőnek, másrészt pedig az alkalomtól függetlenül is érdekesnek gondolom.

Szegedy-Maszák Mihály sokat írt Kemény Zsigmond életművéről. Tagadhatatlanul az ő érdeme, hogy Kemény Zsigmondot mostanában, hosszú ideig tartó méltányolatlanság után, a legnagyobb magyar írók között tartjuk számon. *Kemény Zsigmond* című könyve két kiadásban, két különböző kiadónál jelent meg.¹ A könyvhöz képest azonban volt egy másik, a könyvtől számottevő mértékben eltérő tanulmány sorozata is Kemény Zsigmondról, nagyjából másfél évtizeddel a könyve előtt.² Volt a sorozatnak olyan darabja is, melyet csak a kéziratban lehetett olvasni, nyomtatásban nem jelent meg. Amikor, nem is olyan régen, a publikálatlan részekről kérdeztem, Szegedy-Maszák Mihály azt felelte, nem őrizte meg őket. Ugyanezt mondta a Kassáról és a D. H. Lawrence-ről írt könyvről is. A Keményről szóló tanulmány sorozatot a magam részéről semmivel sem tartom csekélyebb értékűnek, mint a könyvet.

Érdemes lenne megnézni, miben és hogyan különbözik egymástól a két változat, tehát a 70-es évekből származó tanulmány sorozat és az 1989-ben megjelent könyv. Az idő rövideje miatt azonban gondolni sem merhettem arra, hogy ebbe belevágjak.

*

Végül is a többértelműséget választottam előadásom témájának.

Szegedy-Maszák Mihály könyveinek és tanulmányainak hosszú időn át rendszeresen visszatérő témáit a hagyományok és a kánonok működésének, belső tagoltságának, történeti alakulásának vizsgálata képezték. Az egyes nyelvek irodalmi hagyományainak viszonyát, a nemzeti irodalmakat, a világirodalmat ellentétekkel, ellentmondásokkal, paradoxonokkal terhelt kölcsönhatások soraként írta le. Ugyanakkor abban a felfogásban, amellyel hagyományokat, kánonokat és más kérdéseket vizsgált, a lehető legmélyebben van jelen a különböző irányokban kibontakozható többértelműség. A fordíthatóság, a nyelvek viszonylagossága és a viszonylagosságot korlátozó, meg nem szűnő viszonyítási kényszer mindössze az egyik vetülete ennek a mélységes többértelműségnek, mely a természetéből adódóan soha nem juthat végső nyugvópontra. A többértelműség jelentősége az életműben minimum egyenrangú a hagyománnyal, a kánonnal, a fordíthatósággal vagy az egyes nemzeti irodalmak viszonyával. Ahhoz képest viszont, mennyire fontos, alighanem alapvető szerepe

¹ *Kemény Zsigmond*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989.; *Kemény Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2007.

² „Költői megformáltság Kemény Zsigmond politikai jellemrajzaiban” *ItK* 1976. 352-366.; „Tér és idő Kemény Zsigmond regényeiben” *Literatura* 1976/2 53-74.; „Az elbeszélő és a szereplő viszonya Kemény Zsigmond regényeiben” *Literatura* 1978/1-2 3-25.; „Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond szépprózai műveiben” *MTA I. Osztályának Közleményei* 1979 411-441.; „Jellem és cselekmény Kemény Zsigmond szépprózai műveiben” In Németh G. Béla (szerk.) *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Gondolat, Budapest, 1988. 120-150.

van a munkásságában, magát a többértelműséget, legalábbis ezen a néven, az általánosságnak ezen a szintjén, ritkán tárgyalta és keveset írt róla.

*

Az irodalomtudományban a többértelműség mint bármi másra vissza nem vezethető nyelvi mechanizmus és mint érték még száz éve sincs jelen. William Empson 1930-ban megjelent *Seven Types of Ambiguity* című könyve után, I. A. Richards és az amerikai Új Kritikusok nyomán vált általánosan ismertté és elfogadottá.³ Empsont egyébként – jogosan – a 20. század első felének egyik jelentős irodalomtudományi kezdeményezőjének szokták tekinteni. Nem mintha egy pillanatig is kérdéses lehetne, csakis a rend kedvéért említem, hogy Szegedy-Maszák ismerte, már 1970-ben tárgyalta Empson műveit.⁴

Az ambiguitás szó története, mint az ilyesmi mindig, ebben az esetben is érdekes, de most alig van rá idő. Mindenesetre az ambiguitás az érdekes fejleményeket, a majdnem fordulatot hozó 18. század előtt negatív kontextusokban, jogi, grammatikai, filozófiai szövegekben fordult elő a világosság és pontosság ellentétéként és kerülendő, zűrzavart és bizonytalanságot előidéző nyelvi tényezőként. Az akkoriban frissülő kritikai szókincs új elemeivel, a groteszkkal és a sublime-mal ellentétben, jóllehet az ambivalenciát illetően mintha lenne némi családi hasonlóság közöttük, a többértelműség irodalmi, kritikai potenciáljának felfedezése még váratott magára.

Rendkívül fontos dolgokat említetlenül átugorva mindössze egyetlen dolgot emelek ki a szó történetéből. Az amerikai alkotmány szövegezése és elfogadása körüli viták során az egyik alapító atya, Elbridge Gerry, akinek a nevét kissé más formában és más összefüggésben jobban ismerjük, ráadásul máig gyakran használjuk, az alkotmány elfogadása ellen szavazók közé tartozott (1787), mert egyrészt hiányolta belőle az emberi jogokat, másrészt többértelműséget fedezett fel a szövegben.⁵

Az ő ellenvetéseire válaszolva írta Oliver Ellsworth a következőket: „A többértelműség és a meghatározatlanság vádját minden emberi írásművel szemben fel lehet hozni, és szükségképpen adódik a nyelv tökéletlenségéből.”⁶ Ellsworth mondata lehet az első megfogalmazása annak a felfogásnak, mely szerint a többértelműség nem esetileg áll elő henyeségből, iskolázatlanságból vagy ügyetlenségből, hanem a nyelv működésének olyan velejárója, mellyel mindig számolni kell, leszámolni viszont nem lehet. Empson és az ő nyomán számosan, érdekes érvrendszerekkel ehhez annyit tettek hozzá, hogy a többértelműség, ha némely összefüggésben netán zavaró is, más összefüggésekben, például az irodalomban, a jelentésteremtésnek az egyik legfontosabb és legáltalánosabb módja.

³ William Empson *Seven Types of Ambiguity*. Chatto and Windus, London, 1930.

⁴ „Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai” *Helikon* 16 (1970) 420-448. 436.

⁵ Elbridge Gerry „To President of Senate and Speaker of House of Representatives of Massachusetts”. In Max Farrand (ed.). *The Records of the Federal Convention of 1787*. Vol. 3. New Haven, Yale University Press, 1911. 128-129. 128. Gerry nevéből származik a választói körzet határainak politikai célú megváltoztatása, a „gerrymander” szó. Gerry (aki a nevét g-vel ejtette) Massachusetts kormányzójaként írta alá egy ilyen törvényt 1812-ben. A *Boston Gazette*-ben 1812. március 26-án megjelent karikatúra az új választói térképet szalamanderként ábrázolta. A „gerrymander” szót Gerry nevéből (immár dzs-kezdettel) és a szalamander szó második feléből alkották meg.

⁶ „The charge of being ambiguous and indefinite may be brought against every human composition, and necessarily arises from the imperfection of language.” „To the Landholders and Farmers. Remarks on the Objections Made by the Honourable Elbridge Gerry to the New Constitution” In Colleen A. Sheehan – Gary L. McDowell (eds.). *Friends of the Constitution. Writings of the „Other” Federalists, 1787-1788*. Indianapolis, Liberty Fund. 1998. 294-303. 299.

Ellsworth is beszél róla, a későbbi fejlemények is nyilvánvalóvá teszik, hogy az amerikai alkotmányt szándékosan nem kevesek számára érthető jogi nyelven, hanem a köznyelvtől néhány fokkal kevésbé távoli változatban szövegezték. Az alkotmány többértelműségében eleve benne volt az a megfontolás is, hogy az akkori amerikai társadalom egymástól jelentős mértékben különböző csoportjai egyaránt a saját nézeteik kifejeződésének tekinthessék.⁷

*

A legkevésbé sem váratlan vagy meglepő, de nem árt leszögezni, hogy a többértelműség maga is többértelmű. A felvázolása után, azt hiszem, teljesen egyértelmű és világos lesz, honnan származik – megakadályozhatatlanul – a többértelműség többértelműsége. Most nincs mód arra, hogy a többértelműségnek történetesen éppen hét különböző típusát különböztessem meg Szegedy-Maszák Mihály életművében. Nem lesz szó például fordíthatóság és nyelvi viszonylagosság, korszerűség és provincialitás viszonyáról, hanem mindössze néhány más típust veszek szemügyre.

Először is különböztessünk meg a többértelműségen belül két lehetőséget, két alaptípust. Az elsőben ugyanaz az ember vagy csoport talál különböző, a szótározható poliszemián túlmenő jelentéseket valamely megnyilatkozásban. Nevezzük az embert vagy csoportot A-nak, a megnyilatkozást X-nek, a különböző jelentéseket alfának és bétának. A második típusban különböző emberek – A és B – fedeznek fel különböző jelentéseket X-ben.

A második típus határozottan nem azonos az elsővel. Mondhatná esetleg valaki, hogy ez nem is többértelműség, hanem mind A, mind B szempontjából egyértelmű a kapcsolat X és alfa, illetve X és béta között. Nem többértelműség, hanem többszörös egyértelműség. Alfa és béta viszonya tehát nem ambiguitás, hanem pusztán alaki egybeesés, homonímia vagy homofónia. A helyzet azonban nem így áll: az ambiguitást és a homonímiát nem lehet élesen és pontosan elválasztani egymástól.

Alfa és béta feszültségben, ellentmondásban állhat egymással. Lehetséges azonban, hogy A és B az egymáséitól eltérő értelmezéseiket nem vonatkoztatják egymáséira, vagyis voltaképpen nincs vita közöttük, egyre csak a magukét mondják, egymásról talán mit sem tudva. Megint más eset, de az is elképzelhető, hogy A és B közül valamelyik, vagy mindkettő tagadja, hogy a másik is ugyanarról a tárgyról beszél, mint ő. Az azonosságtalanságnak efféle, teljesen kézenfekvő esetei jókora lehetőségghalmazt határolnak körül. Mindenesetre ezek a lehetőségek önmagukban még nem egyértelműen a többértelműség esetei.

Ha A és B nem tud vagy nem vesz tudomást alfa és béta értelmezések lappangó feszültségéről, ha egy pontig alfa és béta mindössze egymásra nem vonatkoztatott kontextusokban léteznek, akkor A-hoz és B-hez képest valaki másnak – nevezzük ezt a harmadik szereplőt C-nek – kell valamilyen módon eligazodnia alfa és béta viszonyában. Lehet ezt a lehetőséget az első típus variánsának tekinteni: a történet során egy ponton C számára X megnyilatkozás alfa és béta értelemmel rendelkezik – függetlenül attól, hogy alfa és béta értelmezés közül talán egyik sem a sajátja, talán egyikkel sem ért egyet.

⁷ „In accommodating the interests of northern and southern states, the delegates gave greatest weight to the goal of framing a Constitution that would work on a practical level, and tiptoed around issues of political and moral principle that would blow apart their fragile consensus if confronted.” R. B. Bernstein. *The Founding Fathers Reconsidered*. Oxford, Oxford University Press. 2009. 100.

Ha C úgy dönt, hogy X megnyilatkozás alfa és béta értelmezéseit minden különbségük dacára egymáshoz kapcsolja valamiféle, az alakin túlmenő azonosság, akkor többértelműségről beszélhetünk, más esetben pedig homonímiáról. Efféle döntést természetesen nemcsak C, hanem A és B is hozhat, és semmi biztosítéka nincs annak, hogy A, B és C döntései meg fognak egyezni egymással. Az mindenesetre bizonyos, hogy az ambiguitás és a homonímia nem őseredeti, kétségbe nem vonható, eleve adott létezők, hanem döntések sorozatának eredményeképpen állnak elő.

Ráadásul, mivel vitáról van szó, legyen az lappangó vagy szavakban is megmutatkozó, számolni kell a felek taktikai húzásaival is. Semmi garancia nincs arra nézve, hogy a vitában kinyilvánított vélemények jóhiszeműek, s nem lehet eleve kizárni, hogy valamilyen előny, kedvező magaslat megszerzését célozzák meg, vagy pedig egyszerűen a zavarkeltést szolgálják.

Néhány egyszerű megkülönböztetéssel meglehetősen bonyolult lehetőséghalmazt kaptunk, melyben finom, fokozatos átmenetek lehetségesek az egymással akár élesen, végletesen is szembeállítható álláspontok között. Mindenesetre látni kell, hogy ebben az összefüggésrendszerben egyfelől az ellentmondás és tagadás, másfelől az egyetértés és egybeesés nem okvetlenül egymást kizáró lehetőségek, hanem egyazon átfogó hálózat különböző pontjainak eltérő hangsúlyai, melyek nemhogy nem tagadják a többi lehetőség létét, hanem eleve számolnak velük, sőt nélkülük esetleg okafogyottak vagy értelmetlenek lennének. Az így felfogott többértelműség vizsgálata nem valamelyik álláspont vagy kitüntetett igazság igazolása lesz más igazságok rovására, hanem annak a nyelvi erőternek az áttekintése, melyben az igazságként fellépő állítások egyáltalán megfogantathatnak.

Mire adódik rálátás a fentiekben körvonalozott megfontolásokból? A válaszhoz tekintsük át újra, mi minden volt benne az imént említett lehetőségekben.

1.

A és B értelmezése eltér, vitában állnak. Kézenfekvően adódik innen a leágazás a dialógus, a dialogicitás irányába. Szegedy-Maszák Mihály időről időre élt is ezzel a lehetőséggel, például a Kemény-könyvben, a Széchenyi- és a Németh László tanulmányban, de ezt most nem fogom részletesen dokumentálni.

2.

C mérlegeli alfa és béta viszonyát: ezen a ponton is lehetséges az átjárás az egymást kizáró ellentétek között. Más szavakkal fogalmazva: részben innen származik az egymást kizáró ellentéteket meghaladó vagy lebontó felülvizsgálat lehetősége. Erre az önmagában is súlyos problémára csak szórványos példákat fogok hozni, illetve a példák más összefüggésben jönnek majd elő.

3.

X és alfa, X és béta, alfa és béta viszonya: ez nem más, mint az értelmezés kérdésköre. Bennefoglaltatik ebben például az ellentétek egybeesése egyazon X-ben. Ide lehet sorolni az egyazon műben érvényesülő, egymástól különböző művészi konvenciókat. Szegedy-Maszák munkásságának a 80-as évek közepéig, végéig tartó szakaszából sok példát lehet hozni. És ide tartoznak az egyazon műre vonatkozó, időben vagy kulturális térben egymástól viszonylag távoli értelmezések. Ez a kérdéskör az életmű utolsó két évtizedében válik jellemzővé.

Szegedy-Maszák Mihály Széchenyi-tanulmánya a következő szavakkal indul:

A mester több értelmű üzenetét a tanítványok egymásnak ellentmondóan olvassák [...] ⁸

Ez a mondat egyike a ritka alkalmaknak, amikor Szegedy-Maszák Mihály az érvelésében felhasználta a „többértelmű” szót. A mondat azt sugallja, hogy a mester üzenete éppen azért többértelmű, mert önmagán belül tartalmaz ellentmondásokat. S valóban, a tanulmányban később arról olvasunk, hogy Széchenyi „az eldöntetlen lehetőségek írója”⁹, „tétel és ellentétel nála mindig kölcsönösen kiváltja egymást, s nem jön létre szintézis”¹⁰, „A művész Széchenyi legáltalánosabb jellemzője a romantikus ironia, mely eldöntetlen vagylagosságokra vezethető vissza.”¹¹

A többértelműség szó nemcsak a Széchenyi-tanulmányban, hanem az Illyés-tanulmányban is megtalálható.¹² Ez a tanulmány, amikor kettős igazságokat említ, valamelyest hasonló képletet állít fel, mint a Széchenyi-tanulmány: „Tétel és ellentétel igazságának egyforma elismerése: e türelmes, szabadelvű fölfogásra a *Puszták népe* tanúsága szerint a kettős, katolikus-protestáns neveltetés ösztönözte Illyést.”¹³ A kettős igazságokon túlmenően, Szegedy-Maszák a *Puszták népe* többértelműségét két műfaj egyidejű érvényességéből vezeti le: „A *Puszták népe* műfaját az életkép és az általánosító történet, vagyis a példázat ötvözetének nevezhetjük.”¹⁴ Szegedy-Maszák szerint a következetesen végigvitt kétértelműség emeli a *Puszták népét* magasan más Illyés-művek fölé: „A *Puszták népéből* jószerivel hiányoznak [...] az egyoldalú szembeállítások. A leíró és a metaforikus stílus, az értekező és az elbeszélő időszerkezet, a szereplő és a tanú nézőpontja, az általánosító megfigyelő és az elégikus visszaemlékező közötti feszültség itt mindvégig feloldatlan marad, és hasonló kettősség jellemzi a mű világgépét: a beszélő lelki gazdagsággal társít anyagi szegénységet.”¹⁵

Az Illyés-tanulmány lehetőséget ad arra, hogy a többértelműséget kiterjesszük Szegedy-Maszák Mihály munkásságának számottevő részére. Maga a többértelműség szó hiányozhat, de semmi kétség, hogy Szegedy-Maszák minduntalan a többértelműség különböző eseteit írja le. Nem idézem most a részleteket, de az Illyés-tanulmányhoz hasonlóan egyidejűleg érvényesülő konvenciókat, egymással párhuzamosan ható szerkezeteket határozott meg egyebek mellett a Csokonairól, Berzsenyiről, Kölcseyről, Vörösmartyról, Petőfiről, Keményről szóló tanulmányaiban. Ezt időnként általánosan is megfogalmazta:

A nagy művészetben – és azon belül is elsősorban a zenében és a lírában – olyan szerves formákkal kell számolnunk, melyek egymásra játszott megszerkesztett formák kölcsönhatásának eredményei.¹⁶

[...] a mű saját jelrendszert teremt azáltal, hogy egyszerre több konvencióhoz folyamodik, különös beszédhelyzet feltételei alapján alakítja

⁸ „Az író Széchenyi megítéléséről egy történész munkájának alapján”. In *Világgép és stílus*. 150-164. 150.

⁹ I. m. 157.

¹⁰ I. m. 159.

¹¹ I. m. 163.

¹² „Többértelműség a *Puszták népében*”.

¹³ I. m. 58.

¹⁴ I. m. 54.

¹⁵ I. m. 60.

¹⁶ „A kozmikus tragédia romantikus látomása”. In *Világgép és stílus*. 182-220. 210.

őket tovább, majd a jelrendszernek ezt saját maga teremtette folytonosságát ismételtlen megszakítja. Végeredményben a mű több konvenció kontextusrendszerébe illesztendő. Még azt a feltevést is meg lehet kockáztatni, hogy a kontextusként felhasznált konvenciók száma és a mű összetettsége egyenes arányban áll egymással.¹⁷

Kézenfekvően adódnak ebből az elgondolásból olyan irodalomtörténet alapvonalai is, melyben a történetiség szakaszosságát is, folytonosságát is az irodalmi művekben egyidejűleg, egymással átfedésben, kölcsönös meghatározottságban érvényesülő stílusirányzatok, konvenciók jelenlétére lehet visszavezetni. Elképzelhetőnek tartom, hogy egészen pontosan ez az a felfogás, melyre – Németh Lászlóra hivatkozva – Szegedy-Maszáék Mihály mint egymásba alakuló áramlatokra utalt.¹⁸ A többértelműség felderítése, vizsgálata ezek szerint egyaránt helyénvaló a nyelv legkisebb értelemmel bíró elemeitől egészen a világirodalom szintjéig.

S ha már szóba került Németh László, a róla szóló tanulmány is felidézhető a többértelműség összefüggésében. A Széchenyi- és Illyés-tanulmány tétel és ellentétel egyidejű érvényességét értékeli magasra, a Németh László-tanulmány pedig az egymással szembeállított tényezők meghaladásának kísérletét méltányolja:

Ha a magyar kultúra valamely termékéről két homlokegyenest ellenkező álláspont alakult ki, akkor igen körültekintő elemzéssel lehetőleg olyan harmadik látószöveget kell elfoglalni, melyből ez a fájdalmas törés áthidalható.¹⁹

Hamisnak ismerni föl olyan ellentétes álláspontokat, melyeknek logikáját belülről átéljük: talán ezt nevezhetjük Németh László értekező munkásságában fő mozgató erőnek.²⁰

Két létező fölfogás kibékíthetetlenségét harmadik létrehozásával megszüntetni: legjobb műveiben ez biztosította a tanulmányíró Németh László értékrendjének függetlenségét.²¹

*

Ahogy az előadásom kezdete, a lezárása is lépcsőzetes lesz. Először is az előadás elején említett lehetőségekhez, az első felvonásban a falon függő puskához térek vissza. Ilyen, akár az előadás témájául választható lehetőség lehetett volna például a Kemény Zsigmondról szóló könyv és tanulmány sorozat viszonya. Nem hiszem, hogy messzire távolodnánk Szegedy-Maszáék Mihály felfogásától, ha a két értelmezés viszonyát a többértelműség kontextusában vennénk szemügyre. Ebben az esetben X, azaz Kemény Zsigmond életműve ugyanaz, alfa és

¹⁷ „Ismétlődés mint a művészi anyag formává szerveződésének elve”. In *Világkép és stílus*. 367-465. 387.

¹⁸ „A szellemtörténetek hajlamot mutattak arra, hogy egyértelműen két időpont közé szorított korszakokra osszák az európai kultúra történetét, s a határokat gyökeres és hirtelen változással azonosítsák, míg az egyes korszakokat egyneművé, sőt már-már állóképszerűvé merevítsék. Németh László 1930 körül *A Rousseau-i elmealkatról* készített jellemzésében olyan különvéleményt fogalmazott meg, mely bizonyos mértékig mai fölfogásunkat előlegezi: a megszakítatlan folytonosság eszményétől vezettetve, egymásba átalakuló áramlatokról beszélt.” „A tanulmányíró Németh László értékrendjéről” *Literatura* 1982/1 20-34. 23

¹⁹ I. m. 27.

²⁰ I. m. 33.

²¹ I. m. 34.

béta más és más, A és B történetesen ugyanaz a személy, nevezetesen Szegedy-Maszák Mihály, némi időbeli és alighanem számottevő felfogásbeli különbséggel.

*

A zavarosságig bonyolult viszonyrendszerekben a sokértelműség történeti perspektívájú mérlegelésével eligazodni, a vizsgálódásokat leleményesen a többértelműség különböző módozataihoz igazítani: könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy a kortárs magyar irodalomtudósok között éppen ez volt Szegedy-Maszák Mihály egyik, talán a legfontosabb megkülönböztető jegye.

*

A többértelműség alakulásának mérlegeléskor számolni kell azzal is, amit Szegedy-Maszák Mihály a következőképpen fogalmazott meg: „Egy mű magyarázata mindig szükségképpen lezáratlan [...]”²² A nyitottság, a lezárhatatlanság egyik oka olykor nem kevesebb, mint a történelem egy-egy fordulata. Az irodalmi mű, vagy egyszerűen valamely nyelvi megnyilatkozás, például egy mondat maradhat külsőre látszólag változatlan, csak éppen a világ fordul el alatta. A következő mondat, melyet Szegedy-Maszák Mihály több mint két évtizede írt le, három embert, két magyart és egy amerikait említ. A magyarok fejedelmek voltak és erőszakos halált haltak. Az amerikai a kortársunk. Még mindig él. A mondat 1996-ban nem sugallt semmi hasonlóságot a magyarok és az amerikai egyéni sorsa között, de az amerikai közben szintén fejedelmi rangra emelkedett, s így a hajdani – egészen más célú – egymás mellé helyezés az eltelt idő során részleges párhuzammá alakult:

Tudom, hogy Donald Trump roppant gazdag ember; magam elé idézhetem az általa megrendelt épületek egyikét-másikát; emlékezhetem arra, miként szerepelt a képernyőn, mint ahogyan olyan híradásokra is, melyek előző és jelenlegi házasságára vonatkoztak – ugyanúgy, ahogyan I. Rákóczi György idősebb fiának vagy Kemény János későbbi sorsáról is vannak ismereteim.²³

Ma még nem lehet tudni, miképpen alakul – kiteljesedik vagy összelappad – idővel ez a részleges párhuzam, lesz-e baljós mellékjelentése az „ugyanúgy” szónak, vagyis nem tudni, hogyan fogjuk olvasni ezt a mondatot egy évtized múlva. De addig is mintegy menet közben szemlélhetjük a megállapítás igazságát, mely szerint „Egy mű magyarázata mindig szükségképpen lezáratlan [...]”

²² „Az újraolvasás kényszere (A RAJONGÓK)”. *Irodalomtörténet* 77 (1996/1-2) 30-49. 35.

²³ I. m. 34.